

Leena Rossi

Häpeän strategiat

eli miten prostituoituja eroteltiin kunniallisista ihmisistä myöhäiskeskiajalla

Tarkastelen tässä artikkelissa läntisen Euroopan, nimenomaan Englannin, Saksan, Ranskan ja Italian prostituoituja keskiajan lopulla, 1300- ja 1400-luvulla, mutta huomioon paikoin myös aikaisempaa kehitystä. Kaupallinen seksi eli prostituutio kukoisti tuolloin erityisesti kaupungeissa, sillä niihin kerääntyi paljon naimattomia miehiä, nuoria kauppiaita, käsityöläisten oppipoikia ja kisällejä sekä kirkon miehiä.¹

Prostituotujen oletettiin palvelevan nimenomaan nuorten naimattomien miesten seksuaalisia tarpeita. Aviomiesten ei ollut sopivaa vierailta ilotaloissa kuten ei kirkon miestenkään. Myöskään väärauskoisten eli juutalaisten ei olisi sallittu vierailta "kristillisissä" bordelleissa, ja siksi juutalaisilla oli omia ilotalojaan. Mutta käytäntö ei vastannut ihannetta. Nuorten miesten lisäksi prostituoitujen palveluksia käyttivät niin aviomiehet kuin munkit, papit, jopa piispat ja kardinaalitkin.

Selvitän artikkelissani "häpeän strategioita"² eli keinoja, joilla prostituoituja identifioitiin ja eroteltiin "kunniallisista" kansalaisista ja varsinkin "kunniallisista" naisista moraalisesti, spatiaalisesti ja visuaalisesti. Pyrin siis vastaamaan kysymyksiin: Miten prostituoidut leimattiin moraalisesti? Miten heidän toimintaansa rajattiin alueellisesti? Miten heistä tehtiin helposti tunnistettavia? – Yritän myös selvittää, mikä oli erottelun lähtökohtana, tarkoituksena ja tavoitteena.

Moraalinen erottelu: syntiset naiset

Deviant insiders: Keskiajan loppupuolen virallisissa teksteissä prostituoiduista käytettiin nimityksiä *meretrix* ja *meretrix publica*,³ jotka merkitsevät 'kaupallista prostituoitua' ja 'kevytkenkäistä naista'. Rahvas kuitenkin puhui omalla kielellään *kanniista tytöistä ja kanniista naisista, yhteisistä tytöistä ja yhteisistä naisista, yleisistä naisista, ilotytöistä, huorista, lutkista*. Ranskalaisilla oli 'belles filles', 'bonnes dames', 'filles communes (publiques)', 'filles joyeuses' ja 'filles publiques' – karkeammin ilmaistuna 'bagassa', 'garce' ja 'putain'. Englantilaiset puolestaan käyttivät nimityksiä 'common women', 'harlots' ja 'whores'.⁴ Nimitysten kirjo oli laaja.

Vain harvat kirjoittajat vaivautuivat määrittelemään 'prostituotua'. Tuntematon fransiskaani, joka laati 1300-luvulla saarna-aineistoa sisältävän tekstin, *Fasciculus Morum*, totesi 'prostituoidun' tarkoittavan vain niitä naisia, jotka "antautuvat rahasta kenelle tahansa eivätkä torju ketään".⁵ Kanonisen lain ja keskiajan seksuaalisuuden johtava tuntija James A. Brundage toteaa keskiajan kirkkolain spesialistien pitäneen promiskuiteettia ratkaisevana seikkana, vaikka he myönsivätkin, että prostituutioon liittyi taloudellinen puoli: nainen oli prostituoitu nimenomaan himokkuutensa vuoksi, ei siksi, että hän otti rahaa seksuaalipalveluista.⁶ Nykyisin prostituutiota pidetään paljolti laittomana ammattina, kuten sosiaalishistorioitsija Ruth Mazo Karras toteaa, mutta keskiajalla prostituutiota pidettiin lähinnä moraalisenä kategoriana tai mielentilana, joka sai naisen käyttäytymään huonosti.⁷ Samansuuntaisesti ajattelee myös reformaation ajan Augsburgin naisia ja moraalialueen tutkinut Lyndal Roper; hän näet väittää, että 'huora' oli pikemminkin moraalinen kuin ammatillinen kategoria.⁸

Meretrix-nimitystä sovellettiin kehen tahansa seksuaalisesti aktiiviseen naiseen, ei vain kaupallista seksiä harjoittaviin naisiin. Aktiivisuudellaan nainen näet osoitti olevansa luonnostaan syntinen.⁹ Syntisiä naisia, joilla oli löyhä moraalit, olivat myös jalkavaimot (*ancillae*) – nykyisin puhutaan avovaimoista. Vihkimättömiä jalkavaimoja oli monilla yhteiskunnan hyväosaisilla miehillä, mm. korkeilla kirkonmiehillä ja heillä oli myös lapsia näiden naisten kanssa.¹⁰ Kanonisen lain edustajat suhtautuivat jalkavaimoihin torjuen ja prostituotuihin vielä torjuvammin. Kuitenkin heidän mukaansa nämä kaksi naisryhmää oli erotettava tiukasti toisistaan nimenomaan promiskuiteetin vuoksi; prostituoidut, jotka makasivat kenen kanssa tahansa, olivat syntisempiä kuin jalkavaimot.¹¹

Prostituotui, joka onnistui rikastumaan ja saavuttamaan miesten arvostusta, nousi tavallisten huorien yläpuolelle. Hän saattoi valita asiakkaansa ja olla vain jonkun harvan miehen rakastajatar tai jalkavaimo. Tällaisia kurtisaaneja (< ransk. *courtier*, hoviin kuuluva < *cour*, hovi) oli vielä 1300- ja 1400-luvulla vähän. Heidän "valta-aikansa" tuli vasta uudella ajalla.¹²

Seksikauppa oli keskiajallakin ilmiö, johon vaikuttivat väestötekijät sekä taloudelliset ja kulttuuriset tekijät. Kunkin paikkakunnan sosiaalinen rakenne ja kulttuuriarvot muokkasivat sitä. Ihmisten asenteisiin vaikuttivat myös seksipalvelujen kysyntä ja tarjonta.¹³ Keskiajan huomattavin teologi, Tuomas Akvinolainen (1225–1274) ehti pohtia myös prostituutiota ja hänen käsityksensä näyttävät vaikuttaneen laajalti. Tuomas piti prostituotuja nimenomaan syntyin langenneina naisina ja nimitti prostituutiota 'pienemmäksi pahaksi' ja 'välttämättömäksi pahaksi'. Hänen käsityksensä mukaan prostituutio oli miesten seksuaalisuuden varaventtiili, joka suojeli kunniallisia naisia viettelyltä ja raiskaukselta. Hän katsoi prostituution ohjaavan miehiä pois sodomiasta eli homoseksuaalisuudesta.¹⁴

Kun esimerkiksi Firenzessä miesten naimaikä nousi 1300-luvulla, kaupunginisät suosivat prostituutiota, jotta miehet eivät lankeaisi suhteisiin toisten miesten kanssa.¹⁵

Kirkon suhtautuminen prostituutioon oli ristiriitainen. Periaatteessa ilmiötä ei hyväksytty, mutta käytännössä sitä siedettiin, koska sen kieltämisestä seuraisi vielä suurempi paha. Siksi myös prostituoituja oli siedettävä. Tämä asenne näyttää olevan lähtöisin kirkkoisä Augustinokselta (354–430), joka oli sitä mieltä, että vakiintuneet, heteroseksuaaliset käyttäytymismuodot vaarantuisivat, ellei prostituoituja olisi.¹⁶ Sosiaalishistorioitsija Ruth Mazo Karras on huomauttanut, että prostituution sietäminen merkitsi myös miesten esiaviollisten ja avioliiton ulkopuolisten sukupuolisuhteiden suvaitsemista. Prostituution sietäminen ei kuitenkaan merkinnyt prostituoitujen hyväksymistä; sekä laki että julkinen mielipide leimasi prostituoidut moraalisesti.¹⁷

Yksityishenkilöiden asenteista ilotyttöjä kohtaan ei tiedetä paljoakaan, mutta ranskalainen runoilija, yliopisto-oppinut ja Pariisin alamaailman tuntija Francois Villon (1431–1461) osoitti runoissaan ja "testamenteissaan" lämmintä empatiaa prostituoituja kohtaan.¹⁸ Silti hän moitti tyttöjä rahanahneudesta ja totesi rikkaiden asiakkaiden voittavan lopulta: "riches amoureux a toujours l'avantage".¹⁹

Eräiden keskiajan tutkijoiden mielestä prostituoidut kuuluivat marginaaliryhmiin, toisten mielestä taas heillä oli paikkansa yhteiskunnassa, sillä prostituutio oli hyväksytty, vaikkakaan ei erityisen arvostettu ammatti.²⁰ Ranskalaisen tutkijan, Jacques Rossiaudin mukaan prostituutio oli niin arkinen asia, ettei kylpylöissä (*prostibulum*) vierailemista pidetty mitenkään hävettävänä, vaan sitä harrastivat kaikkien yhteiskuntaluokkien edustajat.²¹ Ruth Mazo Karras on nimenomaan todennut, että erilaisten säädösten avulla prostituoituja ei suinkaan pyritty sulkemaan pois yhteiskunnasta vaan sopeuttamaan heidät siihen tietyn ehdoin.²² Bronislaw Geremek, joka on tutkinut Pariisin keskiaikaista prostituutiota, toteaa puolestaan, että lainsäätäjät toisaalta pyrkivät löytämään sille paikan, toisaalta koettivat sijoittaa sen mahdollisimman kauas.²³ Mary Elizabeth Perryn ajatukset ovat samansuuntaisia ja hän käyttääkin prostituoiduista kuvaavaa ilmausta "deviant insiders".²⁴

Prostituutio kohtalona: Monenlaiset naiset päätyivät keskiajalla prostituutioon. Oli köyhiä tyttöjä, jotka perheiden hajotessa jäivät täysin turvattomiksi. Oli leskiä, joilla ei puolison kuoltua ollut mitään leipäpuuta. Oli raiskauksen uhreja, jotka joutuivat häpeään ja kokivat itsensä syyllisiksi. Nuoret väkisinmaatut naiset menettivät mahdollisuutensa kunnialliseen avioliittoon, ja moni aviomies hylkäsi raiskatun vaimonsa. Prostituutio oli näille naisille ainoa toimeentulomahdollisuus.²⁵ Kaupunginisät, jotka perustivat bordelleja ja palkkasivat niihin naisia, tiesivät vallan hyvin työllistävänsä väkivallan ja köyhyyden ahdistamia ihmisiä.²⁶

Jacques Rossiaudin mukaan Pohjois-Ranskassa 1400-luvulla puolet Dijonin kaupungin prostituoiduista pakotettiin ammattiin, runsas neljäsosa oli raiskauksen uhreja, lähes neljänneksen pakottaja oli perhe ja vain noin 15 prosenttia työistä oli antautunut alalle omasta tahdostaan.²⁷ – Prostituoidun raiskaamista ei pidetty rikoksena! – Nykytutkijat ovat yleisesti sitä mieltä, että naiset ajautuivat prostituutioon taloudellisista syistä, eivät himojensa vuoksi, ja että suurin osa huorista kuului jatkuvasti kaupungin köyhimpiin asukkaisiin.²⁸

Päätellen nykyprostituoitujen urasta myös keskiajan yleisten naisten työura oli yleensä lyhyt eikä huorilla ollut monia mahdollisuuksia myöhemmässä elämässään. Keskiajan seksuaalisuuden tutkija Vern Bulloughin mukaan "kunniallisellakin" naisella oli vain vähän mahdollisuuksia elättää itseään.²⁹ Muutamat vanhat prostituoidut voivat tietenkin jatkaa bordellinemäntänä. Kirkko puolestaan tarjosi naisille katumusta ja parannusta. Se kannusti vanhoja huoria liittymään erityisiin sääntökuntiin tai menemään naimisiin. Vuonna 1224 perustettiin ensimmäinen katuvien nunnien järjestö parannuksen tehneille ilotyttöille. Paavi Gregorius IX (1227–1241) antoi siunauksensa tälle Pyhän Maria Magdalenan sääntökunnalle, ja pian sen luostareita perustettiin moniin kaupunkeihin. Koska sisaret käyttivät valkoista asua, heitä nimitettiin Valkoisiksi Rouviksi. Muitakin järjestöjä syntyi, ja esimerkiksi Ranskan Ludvig IX Pyhä (1226–1270) suosi ja tuki niitä.³⁰

Avioliitto oli toinen vaihtoehto, jota kirkonmiehet suosittelivat huorille. Paavi Innocentius III (1198–1216) ylisti niitä miehiä, jotka ottivat prostituoidun puolisoikseen parantaakseen hänet.³¹ Kuten Jacques Rossiaud toteaa, avioliitto saattoi olla useimpien prostituoitujen uran päätöksenä, mutta sen sijaan epärealistiselta tuntuu hänen väitteensä, että huorien oli helppo löytää palveluspaikka entisten huomattavien oikeusistuimen ja kirkon palveluksessa olevien asiakkaitensa avulla.³²

Spatiaalinen erottelu: bordellit ja punaisten lyhtyjen alueet

Salaiset ja julkiset bordellit: Keskiajan kaupungeissa liikkui "irralaisia" naisia, jotka harjoittivat seksikauppaa omaan laskuunsa ja etsivät asiakkaansa kaduilta ja toreilta, majataloista ja kapakoista. Näiden sala- tai satunnaisten prostituoitujen määrä paisui aina, kun kaupunkiin virtasi runsaasti väkeä markkinoiden sekä kirkollisten ja muiden juhlapäivien yhteydessä.³³

Useimmiten prostituutiota harjoitettiin pienissä yksityisissä ilotaloissa (*bordelages privée*), joita hoitivat emännät. Näillä oli suojattinaan pari kolme tyttöä joko saman katon alla tai asuntonsa välittömässä läheisyydessä. Eräissä tapauksissa pieniä ilotaloja ylläpitivät käsityöläisten, esim. leipurin, kirvesmiehen tai tynnyrintekijän leski.³⁴

Vapaata prostituutiota siedettiin aina 1400-luvulle saakka, mutta vähitellen sitä ruvettiin säätelemään ja lopulta se institutionalisoitiin.³⁵ Laitostaminen kaupunkien toimesta tapahtui 1300-luvun lopulta alkaen. Eteläisen ja läntisen Ranskan, Italian, Etelä-Saksan ja Englannin kaupungit perustivat julkisia bordelleja (*prostibula publica*).³⁶ Tavallisesti kaupungin porvarit antoivat ne vuokralle emännälle (*abbesse*), jolla oli täten teoriassa paikallinen seksikaupan monopoli. Hän hankki työt, valvoi heidän toimiaan, noudatti sääntöjä ja raportoi viranomaisille kaikesta, mitä tuntemattomat asiakkaat kertoivat. Abbedissa oli siis tärkeä henkilö kaupungin kannalta: hän hankki kaupungille rahaa ja arvokkaita tietoja.³⁷

Suurten talojen (*grande maison*) sijasta eräillä kaupungeilla oli yksi tai useita paikkoja, jotka oli varattu julkiselle prostituutiolle. Oli suuria rakennuksia, joissa oli sisäpihan ympärillä useita huoneita, ja oli kokonaisia katuja, joita kapakat ja ilotalot reunustivat. Kaikki nämä paikat oli virallisesti suojeltu ja omistettu luvalliselle haureudenharjoittamiselle.³⁸

Etelä-Ranskan kaupunkien porvarioiden tiedetään 1200-luvulla suhtautuneen prostituutioon varsin myönteisesti, vaikka kuningas Ludvig IX Pyhä ja muutamat paikalliset ruhtinaat halusivat tukahduttaa prostituution ja hävittää kaikki huorat. Ludvig jopa määräsi takavarikoitavaksi naisten omaisuuden – puvut, turkkiset, tunikat ja pellavapaidat.³⁹ Kuitenkin 1300-luvun loppuun mennessä kaupungit ja kuningas olivat päätyneet prostituutioasiassa yhteistyöhön julkisen järjestyksen nimissä: porvarit perustivat bordelleja ja kuningas soi niille suojeluksensa.⁴⁰ Ranskan ensimmäiset julkiset bordellit perustettiin 1370- ja 1380-luvulla. 1400-luvun alkukymmenillä monet kaupungit ostivat tai rakennuttivat kunnallisen tyttötalon (*maison de fillettes*). Italian kaupungit omaksuivat tavan jo hieman aikaisemmin. Lucca perusti bordellinsa johonkin aikaan 1300-luvulla ja Venetsia vuonna 1360. Muut kaupungit seurasivat pian perässä.⁴¹

Määräyksistä huolimatta myös kylpylöistä (*étuves*), joita oli jokaisessa kohtuullisen kokoisessa kaupungissa, muodostui bordelleja. Niissä oli tavallisesti useita ilonpitoon varattuja huoneita. Vuoden 1470 tienoilla esimerkiksi Avignonissa oli kuusi, Lyonissa seitsemän ja Dijonissa seitsemän kylpylää tavallisten bordellien lisäksi.⁴²

Punaisten lyhtyjien alueet: Jo 1200-luvun alussa Jacques de Vitry (1160/1170–1240) kirjoitti, että Pariisissa prostituoituja on "kaikkiialla".⁴³ Vaikka hän olisikin hieman liioitellut asiaa, kaupunkien piti ilmeisesti jo ennen virallisten bordellien perustamista ruveta rajaamaan niitä alueita, joilla prostituoidut saivat etsiä ja ottaa vastaan asiakkaitaan. Yleensä huoria kiellettiin liikkumasta esim. kirkkojen, luostarien ja hautausmaiden lähietäisyydellä. Bordelleille rajattiin tietty katu tai alue kaupungin muurien sisä- tai ulkopuolelta. Monet Ranskan kaupungit kuten Toulouse, Carcassone ja Pamier määräisivät prostituoidut

asumaan kaupungin muurin ulkopuolella. Vuonna 1213 Pariisi karkotti huorat keskustasta (*bourg*) ja 1240-luvulla Arles teki samoin.⁴⁴

1200-luvun lopulta lähtien Ranskan kaupungit perustivat virallisia punaisten lyhtyjen alueita. Montpellier Etelä-Ranskassa antoi vuonna 1285 luvan punaisten valojen alueelle, "Kuumalle kadulle", jolla prostituoitujen oli pakko asua.⁴⁵ Muut Languedocin kaupungit tekivät pian samoin, ja 1300-luvun alussa alueet alkoivat lisääntyä niin suurissa kuin pienissäkin kaupungeissa. Yleisten naisten sallittiin liikkua vain heille määrättyllä alueella ruumiillisen rangaistuksen ja vaatteiden takavarikoinnin uhalla.⁴⁶

Myös Manner-Euroopan saksankielisillä alueilla⁴⁷ ja Englannissa huorat pakotettiin kaupunginmuurien ulkopuolelle. Englannissa sekä kruunu että kaupungit yrittivät säädellä prostituoitujen toimintaa. Kuningas Edward I (1272–1307) – joka myös karkotti juutalaiset maasta vuonna 1292 – määräsi vuonna 1285 kaikki Lontoon huorat muurien ulkopuolelle 40 päivän vankeuden uhalla. Määräys ei liene tehonnut, sillä se uusittiin useita kertoja.⁴⁸ Myös Leicester ja Cambridge kielsivät prostituoitua.⁴⁹ Kun huorat kuitenkin kuljeksivat kaupunkiin, sekä kruunu että kaupungin raati säätivät yhä uusia lakeja heitä vastaan. Vuonna 1345 Edward III (1327–1377) niputti huorat ja spitaaliset samaan joukkoon määräten molemmat käyttämään näkyvää merkkiä ja kieltäen spitaalisia asumasta kaupungin alueella (*infra procinctum ville*) ja prostituoituja asumasta muurien sisäpuolella (*infra muros*).⁵⁰ Kun kiellot eivät toimineet käytännössä, Lontoo varasi lopulta tietyt kaupungin alueet prostituoituille.⁵¹

Mustan surman aikana Euroopan kaupungit menettivät suuren osan asukkaistaan ja lukuisat talot autioituivat. Silloin esikaupunkien asukkaat – huorat muiden mukana – muuttivat tyhjiin taloihin muurien sisäpuolelle. 1300-luvun lopulla ja 1400-luvun alussa bordelleja oli taas kaupunkien keskustassa.⁵²

Sen jälkeen kun katu oli määrätty prostituoitujen alueeksi, huorakadun leima säilyi sillä jopa vuosisatoja, vaikka bordellit siirtyivät aikojen kuluessa muualle. Vanhat kadunnimet jäivät kertomaan entisistä asukkaista: Pariisissa esim. Rue Froidmantel, la Court Robert, Rue Charon, Rue Tyron ja Champs Fleury sekä saksankielisissä kaupungeissa Frauengasse Strasse, Frauenporte Strasse ja Frauenfleck Strasse olivat punaisten lyhtyjen aluetta. Kielestä riippumatta kadunnimet, joissa mainitaan ruusu, lienevät alkujaan olleet prostituoitujen katuja.⁵³

Viranomaiset valvoivat tarkasti naisten palkkaamista julkisiin bordelleihin ja prostituoitujen liikkumista kaupungissa. Ne määräsivät hinnat sekä sen, millaisia asiakkaita ilotaloon sai päästää. Ne laativat säädöksiä suojellakseen prostituoituja bordellinpitäjien pahoinpitelyltä ja muulta mielivallalta. Viranomaiset myös määräsivät ilotalojen aukioloajat ja -päivät, jolloin vieraita oli lupa viihdyttää.⁵⁴

Lyndal Roperin mukaan bordellimääräysten tarkoituksena oli säilyttää prostituoituidut kulutustavaroina, jotka pikemminkin kuuluivat kaupungille kuin kaupunkiin.⁵⁵

"Häpeän strategioihin", joilla prostituoituidut erotettiin ja joilla heidän alhaista asemaansa korostettiin, kuului myös se, että prostituoitujen valvojaksi nimitettiin sosiaalisesta statuksestaan alhainen viranomainen, esimerkiksi pyöveli. Monissa Ranskan kaupungeissa valvojaa kutsuttiin "rietastelijoiden kuninkaaksi" (*roi des ribauds*). Huorat siis erosivat selvästi muiden ammattien harjoittajista, jotka olivat itsenäisiä tai joita valvoi arvostetumpi virkamies.⁵⁶ Jo ennen 1400-luvun puoliväliä "rietastelijoiden kuninkaan" virka lakkautettiin ja sen jälkeen nainen – "abbedissa", "kuningatar", "rehtorinna" – sai pitää kuria bordelleissa.⁵⁷ Firenzen kaupunki perusti vuonna 1439 vastaavan viran (*ufficiale di notte*), jonka haltijan tehtäviin kuului valvoa ylellisyyslakien ja prostituutiosäädösten noudattamista sekä pitää silmällä mahdollisia homoseksuaalisia rikkomuksia. Tehtävä ei houkutelut ja viranhaltijoita oli vaikea palkata.⁵⁸

Visuaalinen erottelu: ulkoasu

Ilmeisesti moraalinen ja spatiaalinen erottelu ei riittänyt erottamaan prostituoituja "kunniallisista" naisista – eihän kunniallisuus näkynyt välittömästi päälle päin ja huorat saattoivat helposti vaellella heiltä kielletyille alueille. Niinpä prostituoituille säädettiin myös ulkonäköä, vaatteita ja koruja koskevia ylellisyyslakeja, joilla heidät voitiin visuaalisesti erottaa muista ja tehdä helposti tunnistettaviksi. Säädöksiä oli kolmenlaisia: rajoituksia ja lupia sekä tunnuksia ja merkkejä koskevia määräyksiä. Rajoitukset kielsivät prostituoituja pukeutumasta tiettyihin vaatteisiin. Luvat sallivat huorien käyttä mitä tahansa muodikkaita asuja. Tunnukset – merkit ja vaatekappaleet – osoittivat naisen heti prostituoituksi.⁵⁹ Vaikka ihmiset eivät aina piitanneetkaan ylellisyysmääräyksistä, nämä olivat tärkeä osa sitä keskustelua, jolla prostituoitun identiteettiä rakennettiin⁶⁰ ja jolla vedettiin raja "hyvien" ja "huonojen" tyttöjen välille.⁶¹

Rajoitukset: Useimmissa kaupungeissa prostituoitujen ei sallittu pitää sellaisia vaatteita, koruja ja koristeita, joiden katsottiin kuuluvan "kunniallisille" naisille. Näitä rajoituksia annettiin 1100-luvulta lähtien, mutta ne lisääntyivät keskiajan loppua kohti. Arlesin ilotytöt 1100-luvulla eivät saaneet käyttää huntua, koska se oli vaimon vaate. Kuka tahansa, joka näki huivin jonkun epämoraalisen naisen päässä, sai riistää sen häneltä. Se oli suorastaan hänen velvollisuutensa.⁶² Vuonna 1243 Avignonin säädökset kielsivät huoria pitämästä viittaa, joka myös oli "kunniallisten" naisten vaate. Samanaikaiset Marseillen säädökset luettelivat ne vaatekappaleet, joita vain "kunnialliset" naiset saivat pitää.⁶³ – Hunnun symbolisesta merkityksestä kertoo myös se, että esimerkiksi Dijonissa 1400-luvulla naisen päähineen riistäminen merkitsi sytöstä naisen seksuaalisesta moraalittomuudesta..⁶⁴

Säädöksillä rajoitettiin myös sitä anonymiteettiä, jonka päähine saattoi naiselle antaa. Sienan kaupunki kielsi vuonna 1342 naisia kätkemästä kasvojaan hunnulla niin, ettei heitä voisi tunnistaa, mutta salli peittävät hunnut prostituoiduille. Viittaa sai edelleen käyttää, kunhan sitä piti kiinni vain käsin eikä piilottanut kasvoja sen suojiin.⁶⁵ Luccassa vain lesket saivat vetää viitan päänsä peitoksi muulloinkin kuin sateella.⁶⁶ Toisaalta monissa saksankielisissä kaupungeissa prostituoidut eivät saaneet kulkea paljain päin, koska valtoimet hiukset olivat neitsyen merkki.⁶⁷

Lontoon kaupunginisät huolestuivat, kun paikalliset prostituoidut omaksuivat liikaa ylempisäätyisten naisten pukeutumistapoja. Vuonna 1351 he antoivat määräyksen kaupungin "yleisten naisten" pukeutumisesta: *As to the Dress of Common Women Within the City*. Sen mukaan yksikään "irstas nainen" ei saanut käyttää karpän, mäyrän, oravan tai lampaan turkiksella reunustettuja tai vuorattuja vaatekappaleita. Heillä ei myöskään saanut olla silkillä tai millään muulla kalliilla kankaalla vuorattuja vaatteita. Jos oli, ne takavarikoitiin.⁶⁸ Määräys pyrki estämään huoria pukeutumasta niin kuin "hyvät ja jalot rouvat ja neidot". Se ei kuitenkaan koskenut jalosyntyisiä prostituoituja.⁶⁹

Pariisissa annettiin useita määräyksiä, joilla pyrittiin erottamaan huorat "kunniallisista" naisista. Vuonna 1360 prostituoituja kiellettiin käyttämästä kirjailtuja tai muuten koristeltuja huppuja ja vuonna 1426 huorilta evättiin "kunniallisten naisten koristeet". Näiden määräysten välillä, vuona 1415, prostituoituja kiellettiin käyttämästä kultaa ja hopeaa hupussaan tai viitassaan, kultaisia tai kullattuja vöitä, harmaalla oravannahalla tai muulla "kunniallisella" turkiksella vuorattuja pukuja sekä hopeisia kengänsolkia.⁷⁰

Luvat: Muutamit kaupungit eivät omaksuneet rajoituksia, vaan pikemminkin usuttivat prostituoituja käyttämään ylellisiä vaatteita ja koristeita. Ranskassa Perpignanin kaupunki jätti vuonna 1308 prostituoidut kaikkien pukeutumisrajoitusten ulkopuolelle. Näin ollen nainen, joka ei noudattanut ylellisyysmääräystä, tulkittiin huoraksi.⁷¹ Myös Toulousessa prostituoidut saivat pukeutua niin kuin halusivat vuodesta 1389 lähtien edellyttäen, että heillä oli hihassaan varsin huomaamaton ammattikuntansa merkki.⁷²

1300-luvulla jotkut Italian kaupungit yrittivät houkutella hyveelliset naiset pukeutumaan yksinkertaisesti, kun ne sallivat ylelliset vaatteet prostituoiduille. Muutamit kaupungit soivat huorille kiliseviä koruja ja muita hienouksia toivoen, etteivät "kunnialliset" naiset niitä käyttäisi. Vuonna 1335 Firenze salli prostituoiduille kaikenlaiset vaatteet.⁷³ Samassa tarkoituksessa Siena antoi vuonna 1343 prostituoiduille luvan käyttää silkki- ja kultakankaisia pukuja sekä korokepohjakenkiä, jotka ylellisyyslaki kielsi "kunniallisilta" naisilta. Sama määräys salli huorille myös maalatuin puu-, kukka-, hedelmä- ja eläinaihein koristetuista kankaista ommellut vaatteet. Ylellisyyslait eivät rajoittaneet myöskään Anconan ja Brescian

prostituoituja, vaan heitä suorastaan kannustettiin pitämään mahdollisimman monia "kunniallisilta" naisilta kiellettyjä vaatekappaleita.⁷⁴

Ulkoasua koskevien ylellisyyslakien päätarkoitus oli yleensä naisten tuhlaavaisen pukeutumisen hillitseminen.⁷⁵ Mutta prostituoitujen pukeutumista koskevien määräysten oletettiin erottavan huorat muista naisista. Rajoittavat määräykset erottivat ilotytöt kyllä ylempien luokkien naisista, mutta eivät alempien luokkien "kunniallisista" naisista. Lyndal Roper huomauttaa, että loisteliaalla pukeutumisellaan prostituoidut tekivät suurporvareiden ja aatelisperheiden naisten puvuista naurettavia ja osoittivat oman sosiaaliluokkansa ylittävää varakkuutta, mikä oli selvä parannus palvelusväelle sallittuun vaatimattomaan asuun nähden.⁷⁶ Säädökset, jotka rohkaisivat prostituoituja käyttämään ylellisiä vaatteita, erottivat heidät nimenomaan alemmista luokista.

Huoran merkit: Vuonna 1215 katolisen kirkon neljäs lateraanikokous vaati juutalaiset, muslimit ja kerettiläiset kristityt pitämään vaatteissaan merkkiä, josta heidät voitiin tunnistaa. Tämä sääntö ulotettiin vähitellen koskemaan myös prostituoituja.⁷⁷ Varsinkin 1300- ja 1400-luvuilla ympäri Eurooppaa ilotytöt pakotettiin käyttämään jotakin tunnusta. Mitään yleistä ja yhtäläistä merkkiä ei ollut, vaan tunnukset vaihtelivat kaupungista ja maasta toiseen. Samassakin kaupungissa merkki voi vaihtua.

Ranskassa ensimmäinen tieto huoran merkistä löytyy Languedocista, Castelnaudaryn kaupungin järjestyssäännöistä vuodelta 1333; prostituoitujen oli käytettävä naruvyötä.⁷⁸ Myöhemmin raidallisesta puvusta tuli huoran merkki.⁷⁹ Nîmesin hovi sääti ensimmäisen prostituoituja koskevan ylellisyyslain vuonna 1350 ja päätti pakollisesta merkistä vuonna 1353: "heidän puvussaan tulee olla toinen hiha erivärinen ja eri kankaasta". Samaan aikaan Pariisissa laadittiin kiireesti prostituoitujen vaatteita koskevia säädöksiä.⁸⁰

1300- ja 1400-luvuilla myös pikku kaupungit alkoivat säädellä prostituoitujen pukeutumista. Monin paikoin Ranskan kuningaskuntaa "häpeän merkki" oli solmittu värikäs nyöri (*aignillette*), joka riippui olkapäältä.⁸¹ Merkki voi olla myös miesten hattu, punainen vyö,⁸² raidallinen tunika, valkoinen kämmenenlevyinen nauhake tai valkoinen lakki.⁸³ Vähitellen merkeistä tuli hyvin huomaamattomia, niiden merkitys muuttui ja lopulta ne hylättiin käytöstä. Kaarle VI (1380–1422) korvasi Toulousessa huoran merkinä käytetyn esiliinan kapealla erivärisellä nauhakeella, joka ommeltiin toisen hihan suuhun. Avignon omaksui saman tunnuksen vuonna in 1413.⁸⁴

Englannissa prostituoitujen tavallisin tunnus oli huppu. Lontoossa huorat pakotettiin vuosien 1351–1352 säädöksillä käyttämään raidallista huppua ja yksinkertaista asua. Määräyksiä toistettiin useita kertoja

ja ne tarjosivat mallin monen muunkin kaupungin säännöille.⁸⁵ Hullin kaupunki jopa hankki huorillensa huput vuosina 1444–1445.⁸⁶

Myös Italiassa prostituoituja leimattiin jollakin vaatekappaleella, merkillä tai värillä. 1300-luvulla Pisassa huorat joutuivat käyttämään keltaista nauhaa. Seuraavalla vuosisadalla isoissa kaupungeissa tunnus voi olla käsineet, keltainen liina, valkoinen viitta, musta takki, vihreä huivi, tai punainen huppu, jossa kellot kilisivät, jotta jokainen saattoi nähdä ja kuulla asun kantajan.⁸⁷

Saksankielisissä kaupungeissa prostituoitujen asua alettiin säädellä 1200-luvun lopulla, ja 1400-luvulla huorat joutuivat käyttämään monenlaisia leimaavia vaatekappaleita. Näitä olivat esim. keltainen huivi, punainen lakki, puna-valkoinen tai musta-valkoinen kekomainen hattu ja keltainen takki. On kiintoisaa huomata, ettei leimaava väri ollut missään sininen – Neitsyt Marian viitan väri.⁸⁸ –"Kunniallisten" naisten oli matkustaessaan olettava tarkoin selville, millaisia tunnuksia huorilla oli kussakin kaupungissa, jotteivät he tahtomattaan joutuneet miesten seksuaalisen ahdistelun kohteeksi.

Niissäkin kaupungeissa, joissa prostituutio oli muka laitonta, pukeutumissäädöksillä pakotettiin huorat kantamaan tiettyjä tunnuksia, jotka toki erottivat heidät muista naisista, mutta osoittivat samalla seksikaupan hyväksymistä. Leimaaminen auttoi tunnistamaan naiset, joiden kanssa makaaminen ei ollut syntiä.⁸⁹ Sekä maalliset että kirkon auktoriteetit sietivät prostituutiota, kun huorat vain erottautuivat joukosta. Näin ne ylläpitivät "hyvien" ja "huonojen" naisten erottelua.⁹⁰

Erottelun vaikuttimet ja tavoitteet

Myöhäiskeskiajalla aikalaiset – ainakin ne miehet, joiden mielipiteet kirjattiin ja säilyivät jälkipolville – väittivät, että prostituutio oli välttämätön ja hyväksyttävä ilmiö. Yleisessä mielipiteessä se muuttui vähitellen yksityisasiasta yhteisön asiaksi, joka vaati julkista kontrollia.⁹¹

Erottelulla ilotytöistä pyrittiin tekemään helposti tunnistettavia, jotta "kaikki ihmiset, omat ja vieraat, tietävät, mihin luokkaan kukin kuuluu".⁹² Ylellisyylainsäädäntöä tutkineen Alan Huntin mukaan tarkoitus oli erottaa "hyvät" ja "pahat" tytöt, "kunnialliset" ja "irstaat", "hyveelliset" ja "paheelliset".⁹³ Dyan Elliotiin viitaten Ruth Mazo Karras ilmaisee saman asian puhtauden käsitteellä; prostituoitua piti erottaa "kunniallisista" naisista, jotteivät syntiset seksuaaliset normit tarttuisi. Leimaamalla pienen ryhmän poikkeavaksi muut saattoivat säilyä puhtaina.⁹⁴ Prostituoitujen olemassaolo tavallaan motivoi muiden naisten siveellisyyttä. "Hyveellinen matroona" oli mahdollinen "toisen" eli irrallisia suhteita

harrastavan prostituoidun ansiosta.⁹⁵ Jacques Rossiaud jopa väittää, että prostituoidut osaltaan kantoivat yhteiskunnassa sekä sosiaalista että moraalista vastuuta.⁹⁶

Alan Huntin mukaan muodikkaat ja ylelliset vaatteet kiellettiin prostituoiduilta, jotteivät naiset tuntisi houkutusta antautua huoran ammattiin ja jotteivät prostituoidut näyttäisi miesten silmissä houkuttelevilta. Hyveellisiä naisia taas palkittiin, kun heidän sallittiin pukeutua muodikkaasti. Toisaalta, kun muodikkaat ja ylelliset vaatteet sallittiin prostituoiduille, toivottiin, että häpeä estäisi "kunniallisia" naisia jäljittelemästä syntisiä sisariaan.⁹⁷

Nämä kaksi strategiaa – rajoitukset ja luvat – olivat selvästi ristiriidassa. Rajoitukset erottivat prostituoidut vain ylempien luokkien naisista ja identifioivat heidät alempiin luokkiin. Luvat taas erottivat heidät alaluokkien naisista ja identifioivat heidät ylempien luokkien naisiin – ainakin ulkoasultaan. Kummatkaan määräykset eivät erottaneet heitä kaikista "kunniallisista" naisista. Vain erityiset merkit tai vaatekappaleet osoittivat naisen prostituoiduksi – edellyttäen, että hän käytti tunnusta.

On väitetty, että huoria eroteltiin, jotta "kunniallisia" naisia ei luultaisi irstaiksi naisiksi eikä ahdisteltaisi kaduilla.⁹⁸ – Mielestäni erottelun tarkoitus ei suinkaan ollut estää kunniallisia naisia joutumasta noloihin tilanteisiin – vaan miehiä. Kun mies saattoi tunnistaa ilotytön jo näköetäisyydeltä, hän ei vahingossa paljastanut himokkaita aikeitaan "kunnialliselle" naiselle.

Eräiden muiden keskiajan tutkijoiden tavoin pidän prostituoitujen erottelua sekä keskiajan lopulla että myöhemminkin valtakysymyksenä. Rahan saaminen seksipalveluista antoi ilotyöille jonkin verran taloudellista riippumattomuutta, jota heillä ei muuten olisi ollut.⁹⁹ Kun heillä ei ollut perhettä eivätkä he kuuluneet mihinkään sääntökuntaan, he toimivat miesten valtajärjestelmän ulkopuolella.¹⁰⁰ Niinpä viranomaiset – miehiä kaikki – tunsivat tarvetta kontrolloida heidän käyttäytymistään. Ruth Mazo Karrasin mukaan huoran hahmoon tiivistyi kaksi pelottavaa kulttuuri-ilmiötä: naisen riippumattomuuden seksualisoiminen ja naisen seksuaalisuuden tekeminen kauppatavaraksi.¹⁰¹ Niin maalliset kuin kirkkoruhtinaatkin ja kaupunkien johtajat kilpailivat vallasta määritellä prostituoitu¹⁰² sekä moraalisesti, spatiaalisesti että visuaalisesti.

* * *

Monet Euroopan kaupungit sulkivat bordellinsa 1500-luvun puolivälissä, ja nekin kaupungit, joissa ei julkisia ilotaloja ollut, rajoittivat prostituution yhdelle kadulle tai alueelle kaupunkiin tai sen ulkopuolelle. Leah L. Otisin mukaan kyse ei ollut katolisten eikä protestanttien suvaitsemattomuudesta vaan yleisestä

moraalisesta muutoksesta.¹⁰³ Prostituoitujen elämän kontrollointi jatkui ja jopa lisääntyi, varsinkin yleisyytlakeja säädettiin yhä enemmän. Alan Huntin mielestä tämä kehitys osoittaa kaipuuta aikaan, jolloin ihmiset tiesivät paikkansa ja tuo paikka näkyi heti puvusta ja käytöksestä.¹⁰⁴

Kirjoittaja tekee tutkimusta Turun yliopiston historian laitoksella.

Lähteet

Alkuperäislähteet

- Fasciculum Morum. A Fourteenth-Century Preacher's Handbook.* Edition and translation by Siegfried Wenzel. The Pennsylvania State University Press, University Park and London 1989.
- François Villon, The Complete Works.* Translated by Anthony Bonner. David McKay Company, New York 1960.
- The Historia occidentalis of Jacques de Vitry. A Critical Edition.* John F. Hennebusch. Spicilegium Friburgense, 17. University of Fribourg, Fribourg 1972.
- Summa Theologica of Thomas Aquinas.* Translated by the English Dominicans. 22. vols. Burns, Oated & Washburne, London 1922.
- Villon, Françoise: The Complete Works.* Translated by Anthony Bonner. David McKay Company, New York 1962.

Kirjallisuus

- Brundage, James A., Prostitution in the Medieval Canon Law. *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 1 (1975), 825–845. Reprinted in *Sexual Practices & the Medieval Church*. Ed. by Vern L. Bullough and James A. Brundage. Prometheus Books, Buffalo, N.Y. 1982, 149–160.
- Brundage, James A., Law, Sex, and Christian Society in Medieval Europe. University of Chicago Press, Chicago 1987a.
- Brundage, James A., Sumptuary laws and prostitution in late medieval Italy. *Journal of Medieval History* 13 (1987b), 343–355.
- Burford, Ephraim, *Bawds and Lodgings: A History of the Bankside Brothel 1000–1675*. Peter Owen, London 1976.
- Bullough, Vern L., The Prostitute in the Early Middle Ages. *Sexual Practices & the Medieval Church*. Ed. by Vern L. Bullough and James A. Brundage. Prometheus Books, Buffalo, N.Y. 1982a, 34–42.
- Bullough, Vern L., Prostitution the Late Middle Ages. *Sexual Practices & the Medieval Church*. Ed. by Vern L. Bullough and James A. Brundage. Prometheus Books, Buffalo, N.Y. 1982b, 176–186.
- Elliot, Dyan, *Fallen Bodies: Pollution, Sexualities, and Demonology in the Middle Ages*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1999.
- Geremek, Bronislaw, *The Margins of society in Late Medieval Paris*. Trans. Jean Birrell. Cambridge University Press, Cambridge 1987 (1976).
- Graus, František, Randgruppen der städtischen Gesellschaft im Spätmittelalter. *Zeitschrift für historische Forschung* 8 (1981), 385–437.
- Herald, Jacqueline, *Renaissance Dress in Italy 1400–1500*. The History of Dress Series. Bell & Hyman, London 1981.
- Hughes, Diane Owen, Distinguishing Signs: Ear-rings, Jews and Franciscan Rhetoric in the Italian Renaissance City. *Past & Present* 112 (August 1986), 3–59.

- Hughes, Diane Owen, Sumptuary Law and Social Relations in Renaissance Italy. *Disputes and Settlements: Law and Human Relations in the West*. Ed. by John Bossy. Cambridge University Press, Cambridge 2003 (1983).
- Hunt, Alan, *Governance of the Consuming Passions. A History of Sumptuary Law*. St. Martin Press, New York 1996.
- John of Joinville, *The Life of St. Louis*. Translated by René Hague. Sheed and Ward, New York 1955.
- Karras, Ruth Mazo, *Common Women: Prostitution and Sexuality in Medieval England*. Oxford University Press, New York 1996a.
- Karras, Ruth Mazo, Prostitution in Medieval Europe. *Handbook of Medieval Sexuality*. Ed. Vern L. Bullough and James A. Brundage. Garland Publishing, Inc., New York and London 1996b.
- Karras, Ruth Mazo, Production and the Question of Sexual Identity in Medieval Europe. *Journal of Women's History*, Vol. 11, No 2 (Summer) 1999, 159–177.
- Karras, Ruth Mazo, Women's Labors: Reproduction and Sex Work in Medieval Europe. *Journal of Women's History* 15.4. (2004) 153–158.
- Klemettilä, Hannele, *The Executioner in Late Medieval French Culture*. Turun yliopiston julkaisuja, Sarja B, osa 268, Humaniora. Turun yliopisto, Turku 2003.
- Korhonen, Anu, *Fellows of Infinite Jest: The Fool in Renaissance England*. Cultural history, University of Turku, Turku 1999.
- Lewis, D. B. Wyndham, *Francois Villon*. Literary Guilt, New York 1928.
- Lilley, Keith D., *Urban Life in the Middle Ages: 1000–1450*. Palgrave Macmillan, Basingstoke 2002.
- Lömker-Schlögel, Annette, Prostituirte: umb vermeydung willen merers übels in der christenhait. *Randgruppen der spätmittelalterlichen Gesellschaft: Ein Hand- und Studienbuch*. Fahlbusch Verlag, Warendorf 1990.
- Nirenberg, David, *Communities of Violence. Persecution of Minorities in the Middle Ages*. Prinveton University Press, Princeton, New Jersey 1996.
- Otis, Leah L., *Prostitution in Medieval Society. The History of an Urban Institution in Languedoc*. The University of Chicago Press, Chicago and London 1985.
- Patoureau, Michel, *Blue. The History of a Colour*. Transl. Marcus I Cruse. Princeton University Press, Princeton and Oxford 2001.
- Perry, Mary Elizabeth, *Gender and Disorder in Early Modern Seville*. Princeton University Press, Princeton, N.J. 1992.
- Ribeiro, Aileen, *Dress and Morality*. B. T. Batford, London 1986.
- Richards, Jeffrey, *Sex, Dissidence and Damnation*. Routledge, London and New York 1991.
- Riley, Henry, *Memorials of London and London Life in the Thirteenth, Fourteenth and Fifteenth Centuries*. Longmans, Green & Co., London 1968.
- Roper, Lyndal, Discipline and Respectability: Prostitution and the Reformation in Augsburg. 19 *History Workshop* 1985, 3–28.
- Rossiaud, Jacques, Prostitution, sex and society in French towns in the fifteenth century. *Western Sexuality. Practice and Precept in Past and Present Times*. Ed. Philippe Ariès and André Béjin. Basil Blackwell, London 1985 (1982).
- Rossiaud, Jacques, *Medieval Prostitution*. Transl. by Lydia G. Cochrane. Basil Blackwell, London 1988.
- Schuster, Beate, *Die Freien Frauen: Dirnen und Frauenhäuser im 15. und 16. Jahrhundert*. Campis Verlag, Frankfurt 1995.
- Schuster, Peter, *Das Frauenhaus. Städtische Bordelle in Deutschland (1350–1600)*. Ferdinand Schöningh, Paderborn 1992.
- Trexler, Richard, *Public Life in Renaissance Florence*. Academic Press, New York 1980.
- Warr, Cordelia, Religious dress in Italy in the late Middle Ages. *Defining Dress: Dress as object, meaning and identity*. Ed. Amy de la Haye and Elizabeth Wilson. Manchester University Press, Manchester and New York 1999.

Viitteet

- ¹ Tämän artikkelin aikaisempi ja pitempi, englanninkielinen versio "Keeping the Whores Recognizable: Segregating and Identifying Prostitutes in Late Medieval Europe" on ilmestynyt teoksessa *Practices of Inclusion and Exclusion in Premodern Culture* (2005).
- ² Käsite on Alan Huntin (1996), jonka mukaan ulkoasua koskevia ylellisyysäädöksiä on käytetty "häpeän strategioina" ihmisten erottelemiseksi. Tässä artikkelissa ymmärrän käsitteen laajemmin, sillä muitakin erottelukeinoja on ollut.
- ³ Otis 1985, 11, 16; Karras 1996b, 244.
- ⁴ Otis 1985, 1; Rossiaud 1988, 7.
- ⁵ *Fasciculus Morum* 1989, 669.
- ⁶ Brundage 1987a, 248–249; ks. myös Karras 1996b, 243–244.
- ⁷ Karras 1999, 162. Karras käsittelee aihetta myös äskettäin artikkelissaan, jossa hän pohtii seksityön subjektia. Hän toteaa, että useimmat keskiaikaiset kirjoittajat pitivät prostituoituja syntisinä naisia, mutta muutamat kirjoittajat pitivät prostituutiota työnä. Karras 2004, 153.
- ⁸ Roper 1985, 21.
- ⁹ Karras 1999, 163, 165–166.
- ¹⁰ Otis 1985, 14.
- ¹¹ Brundage 1982, 151.
- ¹² Bullough 1982a, 184.
- ¹³ Otis 1985, 3.
- ¹⁴ Summa Theologica II-II, Q.X, Art II ja II-II, Q. lx 2 ja 5; II-II, LXXXVII, 2, ad. 2, ja II-II, CVIII, 8 ad. 4. Ks. myös Karras 1996b, 245 ja 1999, 163.
- ¹⁵ Texler 1980, 350.
- ¹⁶ Karras 1999, 163.
- ¹⁷ Karras 1999, 161, 163; ks. myös Brundage 1987a, 248, 389–390.
- ¹⁸ Francois Villon 1960, 51, passim; Lewis 1928, 276–277; ks. myös Bullough 1982b, 185–186.
- ¹⁹ Lewis 1928, 324–325.
- ²⁰ Ks. esim. Graus 1981; Lömker-Schlögel 1990; Karras 1996b ja 1999. Paul Schusterin mielestä koko marginaaliryhmän käsite ei sovellu prostituution tutkimukseen. Schuster P. 1992.
- ²¹ Rossiaud 1985, 79.
- ²² Karras 1996b, 250.
- ²³ Geremek 1987, 212.
- ²⁴ Perry 1992, 137.
- ²⁵ Rossiaud 1985, 79, 85 ja 1988 29–30, viitteet 4, 5, 6.
- ²⁶ Rossiaud 1988, 123.
- ²⁷ Rossiaud 1988, 32.
- ²⁸ Karras 1996b, 252.
- ²⁹ Ks. myös Bullough 1982b, 186.
- ³⁰ Brundage 1982, 157–158; Bullough 1982a, 41 ja 1982b, 183; Karras 1999a, 166.
- ³¹ Brundage 1982, 158; Bullough 1982a, 41–42.
- ³² Rossiaud 1988, 36–37.
- ³³ Rossiaud 1985, 77.
- ³⁴ Rossiaud 1985, 77 ja 1988, 7; see also Bullough 1982b, 179.
- ³⁵ Otis 1985, 9, 24, 25, 29.
- ³⁶ Schuster P. 1992; Rossiaud 1988, 89; Karras 1996b, 244–245.
- ³⁷ Rossiaud 1985, 76.
- ³⁸ Rossiaud 1985, 76.
- ³⁹ John of Joinville 1955, CXL, par. 702; ks. myös Bullough 1982b, 177.
- ⁴⁰ Otis 1985, 30–31.
- ⁴¹ Rossiaud 1985, 87–88 ja 1988, 59–60.
- ⁴² Rossiaud 1985, 76–77 and 1988, 5–6.
- ⁴³ *Historia occidentalis*, 1972, 91.
- ⁴⁴ Otis 1985, 17, 19, 22, 23; ks. myös Richards 1994, 119.
- ⁴⁵ Otis 1985, 24, 25–26.
- ⁴⁶ Otis 1985, 28–29.
- ⁴⁷ Lömker-Schlögel 1981, 61.
- ⁴⁸ Lontoon muiden lakien ja käytänteiden ohella myös prostituoitujen karkottava määräys painettiin *Liber Albus* -kokoelmaan., jonka kokosi kaupunginkirjuri John Carpenter vuonna 1419. Ribeiro 1986, 43.
- ⁴⁹ Bullough 1982b, 178.
- ⁵⁰ Lilley 2002, 245; ks. myös Richards 1994, 120, 121 ja Nirenberg 1996, 93–124..
- ⁵¹ Bullough 1982b, 178.
- ⁵² Bullough 1982b, 179.

- ⁵³ Bullough 1982b, 182.
- ⁵⁴ Otis 1985, 66–67.
- ⁵⁵ Roper 1985, 21; ks. myös Karras 1999, 165.
- ⁵⁶ Lömker-Schlögell 1981, 62; Bullough 1982b, 177; Rossiaud 1988, 58, 65; Schuster B. 1995, 66, Hunt 1996, 248.
- ⁵⁷ Rossiaud 1988, 65.
- ⁵⁸ Hunt 1996, 334.
- ⁵⁹ Brundage 1987b, 343–355; Schuster P. 1992, 147–159; Karras 1996b, 247.
- ⁶⁰ Karras 1999, 164.
- ⁶¹ Hunt 1996, 246.
- ⁶² Rossiaud 1988, 57.
- ⁶³ Brundage 1987b, 346.
- ⁶⁴ Rossiaud 1988, 57; Karras 1999, 164.
- ⁶⁵ Hughes 2003, 82, viite 53, 92.
- ⁶⁶ Herald 1981, 50. *Mantello*, eräänlainen viitta, oli käytännöllinen vaatekappale, jota käyttivät yleensä vanhat naiset mutta satunnaisesti myös kaiken ikäiset naiset ratsastaessaan ja matkustaessaan.
- ⁶⁷ Hunt 1996, 244.
- ⁶⁸ Burford 1976, 93; Hunt 1996, 302.
- ⁶⁹ Burford 1976, 93; Brundage 1987b, 346; Riley 1968, 267, 458.
- ⁷⁰ Hunt 243.
- ⁷¹ Otis 1985, 141, viite 14; Brundage 1987b, 346.
- ⁷² Otis 1987, 80.
- ⁷³ Trexler 1980, 350.
- ⁷⁴ Hughes 1986, 25 ja 2003, 92; Brundage 1987b, 352.
- ⁷⁵ Herald 1981, 39–40; Hughes 2003, 92.
- ⁷⁶ Roper 1985, 20.
- ⁷⁷ Myös pyövelien ja narrien odotettiin pukeutuvat erityiseen asuun. Kulttuurihistorioitsija Anu Korhonen (1999) on tutkinut narreja ja Hannele Klemetilä (2003) molempia.
- ⁷⁸ Otis 1987, 80. 1200-luvun alussa Assisin Pyhän Klaran ympärille kerääntyneet klarissalaiset käyttivät naruvyötä, ehkä joka solmuista naruvyötä kuten fransiskaaneljet. Warr 1999, 85–86.
- ⁷⁹ Pastoureau 2001, 94.
- ⁸⁰ Brundage 1987b, 346.
- ⁸¹ Otis 1987, 23; Rossiaud 1988, 8, viite 10, 57.
- ⁸² Otis 1987, 80.
- ⁸³ Hunt 1996, 246–247.
- ⁸⁴ Rossiaud 1988, 64.
- ⁸⁵ Brundage 1987b, 346; Riley 1968, 267, 458.
- ⁸⁶ Karras 1996a, 21, 22.
- ⁸⁷ Bullough 1982b, 182; Hughes 1986, 30; Brundage 1987b, 349, 352; Hunt 1996, 344–345; Pastoureau 2001, 94.
- ⁸⁸ Brundage 1987b, 346; Hunt 1996, 246; Pastoureau 2001, 94.
- ⁸⁹ Brundage 1987b, 343–355; Lömker-Schlögell 1981, 81; Schuster P. 1992, 145–153; Schuster B. 1995, 80–86; Hunt 1996, 247–248; Karras 1996b, 247.
- ⁹⁰ Perry 1990, 49.
- ⁹¹ Otis 1985, 25.
- ⁹² Riley 1968, 267; see also Burford 1976, 93.
- ⁹³ Hunt 1996, 241.
- ⁹⁴ Karras 1999, 169; see also Elliot 1999.
- ⁹⁵ Rossiaud 1988, 43, 48; Karras 1999, 170.
- ⁹⁶ Rossiaud 1988, 43.
- ⁹⁷ Hunt 1996, 242, 244.
- ⁹⁸ Hunt 244; Karras 1996b, 247.
- ⁹⁹ Karras 1999, 166.
- ¹⁰⁰ Karras 1999, 166–167.
- ¹⁰¹ Karras 1999, 167.
- ¹⁰² Otis 1985, 1.
- ¹⁰³ Otis 1985, 247; see also Hunt 1996, 198.
- ¹⁰⁴ Hunt 1996, 329.